

Ann-Mari Henschen-Dahlquist

Så minns jag Ingemar Hedenius

Ingemar Hedenius föddes i Stockholm 5 april 1908 och avled i Uppsala på Valborgsmässoafton 1982. Under mer än 36 år hade jag glädjen att känna honom och hans hustru Astrid; nästan under hela andra hälften av Ingemars liv. Det började med att jag gick på hans proseminarier och föreläsningar under hans sista tid som docent i praktisk filosofi i Uppsala. I november 1947 utnämndes han till professor i samma ämne i Uppsala. Jag fortsatte att delta i hans undervisning och förordnades till amanuens och sedan assistent vid Filosofiska institutionen. Som sådan tjänade jag tvenne herrar: utom Ingemar också hans kollega i teoretisk filosofi, Konrad Marc-Wogau. Jag blev ofta hembjuden till Astrids och Ingemars gästfria hem på Kåbo, senare också till deras sommarställe i Katthammarvik på östra Gotland. Den täta kontakten fortsatte även sedan jag lämnat min tjänst vid Uppsalainstitutionen. Under Ingemars och Astrids utlandsresor till USA, Kenya och en rad andra länder hade vi tät brevförbindelse. Vi hade också kontakt inom flera föreningar som Verdandi, Filosofiska Föreningen och opinionsgruppen Rätten till vår död.

1. NÅGRA DRAG I INGEMAR HEDENIUS PERSONLIGHET

SOM JAG BEUNDRAR

Ett drag jag snabbt fäste mig vid var Ingemars oräddhet, civilkurage, mod. Han vågade gå i polemik närhelst han fann något vrångt. Han vågade offentligt deklarerat sin antinazistiska hållning och sin solidaritet med de av Hitler förföljda också under de år då Hitler stod på höjden av makt, då åtskilliga svenskar sympatiserade med Tredje Riket och de flesta svenskar följde parollen "En svensk tiger". Detta gjorde han dels i en ledare i Ergo 1941, då de tyska ockupanterna i Norge hade skjutit två norska arbetarledare, dels 1942 under sin tid som beredskapsinkallad värnplikting, då han tillsammans med två kamrater i en skrivelse till samlingsregeringen begärde, att en klart nazistisk överstelöjtnant skulle avlägsnas från sin post, en aktion som efter en tid fick framgång och som utförligt beskrivits av sedermera landshövding Ragnar Casparsson

i dennes bok *Brinnande horisonter* 1963. – Oräddhet visade Ingemar också under de år då många vänsterintellektuella hade sympatier för kommunistiska diktaturer, och halvkommunistiska tänkesätt hade talangfulla företrädare. Ingemar tog skarpt avstånd från dem.

Oräddhet att dra på sig människors ovilja visade Ingemar också i samband med en SACO-strejk 1966, som han fann oberättigad; också i religionsdebatten och i dödshjälpsdebatten och i andra sammanhang, även i försvar för enskilda personer som han sett orättvist behandlade.

Oräddhet är en moralisk egenskap. Men det fanns förstås också intellektuella egenskaper, som jag redan tidigt beundrade hos Ingemar: den analytiska skärpan, formuleringsförmågan, minnet, både episodminnet och läsminnet.

Den analytiska skärpan möter redan i gradualavhandlingen om Berkeley 1936 och än mer i skriften om Humes etik 1937 och sedan i en lång rad texter, sist i boken *Om människovärde* som kom ut 1982, kort efter hans död. Den analytiska skärpan framträdde också i kritiska framställningar som aldrig kom i tryck, t.ex. i genomgångar av Schleiermachers *Reden über die Religion* och Charles L. Stevensons *Ethics and Language*. Denna egenskap delade han med jämnåriga kolleger bland de analytiska filosoferna, bl.a. Konrad Marc-Wogau och Anders Wedberg; jag tror, att Ingemar ansåg att den sistnämnde var honom överlägsen i detta hänseende.

Ingemars formuleringsförmåga resulterade i ett stort antal härligt väl-skrivna texter, sist i den nyssnämnda boken *Om människovärde* 1982 och i den postumt utgivna memoarvolymen från barn och skolåren *Varför blev jag den jag är?* 1992.

Episodminnet hos Ingemar förbluffade mig i många samtal under åren och även i en bok som den just nämnda *Varför blev jag den jag är?*

Läsminnet hos Ingemar imponerade ofta på seminariedeltagarna. Ännu på 1960-talet kunde han återge resonemang hos Berkeley, som han knappast sysslat med sedan sin disputation 1936. – En kväll på 1950-talet skulle Cambridgefilosofen C. D. Broad gästa Filosofiska Föreningen med ett föredrag om Hegel. Vi var oroliga för att diskussionen efter föredraget skulle bli pinsam, eftersom prof. Marc-Wogau var bortrest, och vi trodde att ingen annan i föreningen kunde tillräckligt om Hegel för att kunna föra ett givande samtal i ämnet med Broad. Men se, det kunde Ingemar. Han hade i sina licentiatstudier i början av 1930-talet läst Hegels *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, och tack vare sitt utomordentliga läsminne kunde han alltså ett par decennier senare föra ett kvalificerat samtal om Hegel.

Detta om egenskaper jag beundrade hos Ingemar. Någon undrar kanske om jag inte minns några problematiska egenskaper. För den som skriver en omfattande biografi är det givetvis angeläget att ställa sig den

frågan, och det har Svante Nordin gjort i sin stora volym om Ingemar. Men för ett personligt anförande som detta gäller devisen på gamla tiders solur: *Horas non numero nisi serenas*. Jag räknar endast de ljusa timmarna.

2. LYRIKÄLSKAREN INGEMAR – NOG FINNS EN DAG 1963

Ingemar var en lyrikälskare: ett arv från hans norska mor. En skald som han var mycket fäst vid var norrmannen Arnulf Øverland och han uppskattade mycket i Øverlands poesi. Men den normativa poetik Øverland företrädde var konservativ, och den delade Ingemar icke. – Liksom många i sin generation intresserade sig Ingemar för samtida Finlands-svensk poesi – men inte främst för Edith Södergran, Elmer Diktonius eller Jarl Hemmer, utan för Rabbe Enckell, Gunnar Björling och Solveig von Schoultz. Ingemar utgav en antologi av Rabbe Enckells dikter och promoverade honom till hedersdoktor. De samtida svenska lyriker han satte högst var, om jag minns rätt, Johannes Edfeldt, Gunnar Ekelöf och Harry Martinson. Johannes Edfeldts diktning följde Ingemar genom alla skeden. En yngre poet han satte stort värde på, var Sandro Key-Åberg.

Den lyriker han skattade högst i äldre svensk litteratur var, skulle jag tro, Almqvist eller Fröding. Han valde att skriva om Almqvist i *Författarnas litteraturhistoria* 1977. Minns att han uppskattade Arne Bergstrands grundliga gradualavhandling om Almqvists *Songes* mycket mer än somliga litteraturhistoriker gjorde. – Säkert hörde han inte till Karlfeldt-älskarnas stora krets, även om han inte var så negativ som sin kollega Victor Svanberg som talade om ”Karlfeldtfaran”. Men det finns tre rader av Karlfeldt i *Fridolins lustgård* som han gärna citerade:

I denna värld, så fräck och dum.
må mycken vrede hava rum,
och det är skam att vara ljum.

Dessa rader skulle kunna sättas som motto för en viktig och uppmärksam del av Ingemars verksamhet och verk. De ingår i Karlfeldts dikt *Om en tillbörlig vrede*, vars mest kända rad är ”Skön är en man, när han är vred”.

Ingemar gav faktiskt själv ut en diktsamling 1963: *Nog finns en dag*. Titeln anknyter till titeln på en av Gunnar Björlings diktsamlingar: *O finns en dag*. Jag vill läsa tre av de många poem i Ingemars bok som fångat mig: en mycket mörk och två ljusa, inbördes mycket olika. Först den mörka och förtvivlade dikten:

6 *Ann-Mari Henschen-Dahlquist*

Den fördömde

Förfärad rusar jag fram
vet ej natt eller dag
sedan jag kastat allt överbord

Min fart en darrande dödstung kraft
en evig eld min tröghet
den binder mig här, gör mig aldrig fri

Varelser ögonlösa gestalter av sten
fladdrande bilder i vatten och dimma
över allt ser jag dem

Brandens offer och avskum
djävlar bestämmer min bana
själv är jag en av dem, en av dem

Ljuset bländar mig, mörkret än mer
ser inget slut på min framfart
o huru länge, o huru länge –

Sedan den ljusa och lätta:

Den dungen finns
underbart mörkgrön sval
– inuti så full av sol

Har sett eller drömt
aldrig återsett – inte förstått,
o glädjetårar

Till sist den ljusa och storslagna:

Två gånger höjde man trumpeterna
och utsäglig var verkan
Stråkar låg över stilla pukvirvlar
fanan vajade åter

Ännu en gång trumpeter
och vinden ökade då
entoniga slag kom från pukan

I denna tystnad såg man en blomma:
röda Papaver –
o meningsfull
ädel och rik som ditt hjärta

Den här sista dikten har förstås en förlaga i den klassiska musiken. Läsare har gissat på Verdi, Triumfmarschen i *Aida*, eller på något ur Beethovens *Fidelio* eller ur Beethovens *Nia*. Väljer man Fideliotolkningen, får man genom operans handling ett klart besked vem ”du” är i slutraden ”adel och rik som ditt hjärta”. Jag minns att Ingemar tyckte mycket om *Fidelio* – till skillnad från de många som talar om Beethovens enda opera som hans ”sorgebarn”.

Det finns i samlingen ett flertal dikter som i fin lyrisk form utvecklar originella tankar, som det är intressant för läsaren att försöka ta ställning till. Ett exempel är dikten ”Här är livets ljuvliga trädgård”; titeln travestierar ett par rader i dikten ”Björninnan” i Almqvists *Törnrosens bok*, en dikt som Ingemar lägger stor vikt vid i sin nyssnämnda Almqviststudie. Huvudtanken i Ingemars poem är att den rika upplevelse vandringen genom en kyrkogård kan ge väsentligen är en naturupplevelse: svalorna, de darrande asparna etc. Minnesmärkena har ingenting att berätta om de bortgångnas livserfarenheter eller om den tragik som kan ha fyllt deras liv. Ingemar illustrerar med ett mycket gripande exempel: det handlar om en flykting som kommit till Sverige och som fått både sin bror och sin syster och färdkamrat brutalt mördade av den diktator hon flytt ifrån. Nu står hon staty på en kyrkogård; minnesmärket antyder ingenting om vad hon har gått igenom: det är ”ett ädelt konstverk utan mening”.

3. I STÄLLET FÖR SAMTAL 1958

När Ingemar var 50, publicerade han en skönlitterär prosabok, *I stället för samtal*. I den lilla boken är flera slag av småprosa representerade: situationsbilder, dagboksanteckningar, meditationer, aforismer, också noveller. En novell handlar om en musikerkvartett med en altviolinist som spelar falskt, orymiskt och utan musikalisk intelligens. Problemet var att han var en mäktig, inflytelserik och även fruktad person i musikvärlden, det var inte lätt att göra sig av med honom.

En av situationsbilderna har stannat i mitt minne genom 50 år. Vid sin första publicering hade den rubriken *Leendet*. Låt mig läsa den.

En billig krog i Finland, ingen vägg mellan matsalen och tamburen ens. Idel skinnjackor och näbbskor, dämpad stämning. Ödemarken rakt utanför.

En karl som blev totalt *blind* i kriget kommer in, nu väl 50 år, och en kvinna leder honom.

När de går betalar hon rockvaktmästaren, båda hjälper mannen på med rocken. Så skall de ut. Ett ögonblick har han förlorat beröringen med henne, famlar omkring sig och finner hennes axel.

Då vänder hon sig om och ger honom det vackraste leende jag sett.

Det kan vara intressant att fundera en smula över relationen mellan en text i *I stället för samtal* 1958 och en text fem år senare i *Nog finns en dag* 1963.

Så här skriver Ingemar 1958: Döden är inte någon gåta. Eller rättare: andras död är den naturligaste sak i världen, och *bara min är en gåta*.

Men 1963 står under rubriken *Hur kunde du?* denna dikt:

Döden är ingen gåta –
döden , ja *min egen död*
är bara självklar.

Men när min vän gick bort
blev döden en gåta –
säg mig, hur kunde du?

4. VILKA AV LITTERATURENS KLASSIKER STOD INGEMARS HJÄRTA NÄRMAST?

Svar (så som jag minns Ingemar): Sofokles och Dostojevskij. Den förre kunde han läsa på originalspråket, så icke den senare.

Ett gemensamt tema hos dessa båda synnerligen olika diktare är *medlidandet*, som hos Dostojevskij möter i *Idioten* och hos Sofokles i pjäsen *Oidipus på Kolonos*, vilken Ingemar kallade ”medlidandets höga visa”. När Ingemar i radion 1959 fick välja favoritdrama, valde han just *Oidipus på Kolonos*. När en tidningsenquôte 1981 bad Ingemar namnge sin ”favorithjältinna” i litteraturen, svarade han: Antigone hos Sofokles. Thure Stenström publicerade en mycket intressant och upplysande streckare i Svenska Dagbladet 5 juli 2007 om Ingemar Hedenius och Sofokles’ båda Oidipusdramer.

Skall ett tredje namn nämnas vid sidan av Sofokles och Dostojevskij bland de stora diktare i världslitteraturen som Ingemar var djupt fäst vid, bör det bli Kierkegaard. (Det kan nämnas, att Ingemars mycket starka Kierkegaardintresse fick ett uttryck även i undervisningen: trebetygs-studerande, som så önskade, kunde i klassikerdelen av sin kurs ta med ett av Kierkegaards större verk.)

Läsning av kvalificerad skönlitteratur, gammal och ny, var en viktig del av Ingemars bildningsideal: motiveringen var dess betydelse för människokänndomen, både för insikten om människornas gemensamma villkor och för förståendet av unika företeelser i människolivet. (I undervisningen berörde Ingemar inte skönlitterära verk så ofta. Dock erinrar jag mig ett seminarium om Camus’ *Fallet*.)

5. VILKA AV FILOSOFINS KLASSIKER HAR HAFT STORT INFLYTANDE
PÅ INGEMARS FILOSOFISKA ÅSKÅDNING EFTER UNGDOMSÅREN?

Svar: David Hume (1711–1776) och G.E. Moore (1873–1958). Ingemar forskade om åtta av filosofins klassiker. Om Sokrates höll han sina Hägerströmföreläsningar kort före sin bortgång; om Platon skrev han två böcker 1945 och 1977; om de tre stoikerna Seneca, Epiktetos och Marcus Aurelius författade han tre vägande essäer i *De gamle och lögnen* 1978; på Berkeley disputerade han för Einar Tegen i Lund 1936; om David Hume publicerade han den viktiga skriften *Studies in Hume's Ethics* 1937 och om Hägerströms rättsfilosofi finns ett manuskript från 1945 i Carolinas handskriftsavdelning.

Axel Hägerström och kanske än mer Adolf Phalén spelade en viktig roll i hans ungdoms filosoferande och i metodiskt hänseende i 30-talsböckerna om Berkeley och Hume. Men mot 30-talets slut får den begreppsanalytiska Uppsalafilosofins båda centralgestalter vika för Cambridgefilosofen G. E. Moore; jag skall återkomma till detta strax. Av Hägerström återstod sedan i Ingemars tankevärld inte mycket mer än den teori Ingemar givit benämningen ”värdenihilismen”; enligt denna är de primära värderingarna varken sanna eller falska; möjligen finns det en beröringspunkt mellan Ingemars och Axel Hägerströms konceptioner av viljefrihetsproblemet. Det är svårt att hitta specifikt Phalénska drag i Ingemars filosofiska arbeten efter ungdomsåren. Men han skrev en briljant memoaressä om Adolf Phalén i *Filosofisk tidskrifts* startnummer 1980; omtryckt i den omfångsrika volymen *Om stora män och små* 1980; alla förstår att Phalén hör till bokens stora män.

Som sagt, de klassiker som hade stor betydelse för Ingemars filosofiska tankebanor efter ungdomen var Hume och Moore.

Först något om Hume. För Ingemar var en empiristisk inställning i kunskapsteorin en självklar utgångspunkt i allt hans filosoferande. Men den empiristiska grundhållningen kan ju nyanseras och preciseras på olika sätt; den utformning av empirismen som hade störst betydelse för Ingemar var utan tvivel David Humes. Givetvis studerade han också modernare verk i empiristisk kunskapsteori, bl.a. en rad av Bertrand Russells böcker. Jag kommer ihåg att han också penetrerade Moritz Schlicks *Allgemeine Erkenntnislehre*; han var rätt kritisk emot den. Hume hade stor betydelse för Ingemar också utanför kunskapsteorin, främst i moralfilosofin och värde teorin, men också i religionsfilosofin.

Humes filosofi föreligger ju så att säga i två versioner: dels i hans tidiga stora verk *Treatise of Human Nature* 1739–1740, dels i hans senare båda *Enquiries: Enquiry concerning Human Understanding* 1748 och *Enquiry concerning the Principles of Morals* 1751. Det finns en intressant motsättning bland Humekännare rörande de båda *Enquiries*: somliga menar, att man

bara skall ta hänsyn till *Treatise*, om man vill ha reda på hur Hume tänkt; i *Enquiries* föreligger så mycket opportunistiska tillrättalägganden, anser de. Jag var för c:a 40 år sedan med vid en dispyt mellan Ingemar och den berömde danske filosofen, juristen och statsvetaren Alf Ross. Debatten gällde hur Hume ställde sig i en viss moralfilosofisk fråga. Tyvärr har jag glömt vilken; men jag minns, att kärnpunkten gällde just, vilken vikt man hade rätt att lägga vid framställningen i *Enquiry*. Alf Ross var negativ och anförde Humes opportunistiska uttalandet vid utarbetandet av *Enquiries*; men Ingemar tog hem en poäng, då han påvisade att just i den moralfilosofiska fråga det gällde var ståndpunktstagandet i *Enquiry* högst inopportunt! Det var en livfull dispyt, det var roligt att se de stora elefanterna dansa.

Ingemar beundrade starkt den analytiska skärpan hos G. E. Moore, och en av dennes texter fick en omvälvande betydelse för honom: *A Defence of Common Sense* 1925. I början av denna skrift ger Moore en lista på truismer, som enligt Moore är fullkomligt säkra, inte bara sannolika. Ett par av truismerna är t.ex. "Det existerar för närvarande en levande mänsklig kropp, som är min kropp. Denna kropp föddes vid en viss tidpunkt i det förflutna."

Moore erinrar om att idealistiska metafysiker hävdade följande teser: "Det finns inga materiella föremål." "Rummet finns inte." "Tiden finns inte." "Jaget finns inte." Dessa teser strider emot fullkomligt säkra truismer och är alltså falska, säger Moore. Teserna är logiska konsekvenser av de analyser som idealistiska metafysiker givit av begreppen "materiellt föremål", "rum", "tid" och "jag"; alltså är dessa analyser falska, anser Moore.

När Ingemar tagit del av "A Defence of Common Sense", slog det honom, att samma vederläggning som Moore gjort av idealistiska metafysikers teser och analyser kunde utföras emot teser och analyser hos Hägerström och hos Phalén, fastän dessa var mycket skarpa motståndare till all idealistisk metafysik.

Hägerström hävdar t.ex. att rättigheter i common sense mening inte finns, en tes som strider emot många fullkomligt säkra truismer om rättigheter just i common sense mening. Hägerströms tes är alltså falsk, konkluderar Ingemar. Den är en logisk konsekvens av Hägerströms analys av begreppet "rättighet" i common sense mening, en analys enligt vilken detta begrepp implicerar en metafysisk och magisk föreställning om kraft. Alltså är denna analys felaktig, konstaterar Ingemar. – Phalén hävdar tesen, att förändringar i sunda förnuftets mening inte förekommer. Denna tes strider emot fullständigt säkra truismer om förändringar just i sunda förnuftets mening. Alltså är denna tes falsk, konkluderar Ingemar. Tesen är en logisk konsekvens av Phaléns analys av begreppet förändring just i sunda förnuftets mening, en analys enligt vilken detta

begrepp innehåller en själv motsägande föreställning. Alltså är denna analys felaktig, konstaterar Ingemar.

Överväganden, i vilka Ingemar tillämpar Moores betraktelsesätt i "A Defence of Common Sense" blir alltså avgörande för att Ingemar i slutet av 1930-talet överger Uppsalafilosofin.

Men också i ett helt annat sammanhang blev Moore betydelsefull för Ingemar. Den traditionella utilitarismen i Benthams efterföljd räknade bara med *ett* basvärde: endast lustupplevelsen är något i och för sig värdefullt, allt annat värdefullt är endast medel för något annat. Denna form av utilitarism kallas hedonistisk utilitarism. Men Moore framställde en annan typ av utilitarism, som räknar med ett flertal basvärden utöver lustupplevelsen: denna form av utilitarism kallas idealutilitarism. Moore talar här om kunskap, skönhet, moraliska kvaliteter, kärlek, som basvärden jämte lustupplevelsen.

I den mycket viktiga uppsatsen "Humanism" i boken *Livets mening* 1964 – omtryckt i Sören Halldéns och min livsåskådningsantologi *Handbok för tveksamma* 1968 – antyder Ingemar en idealutilitaristisk position (vid sidan av Moores basvärden nämner han också vänskap). Någon systematisk utveckling av en idealutilitaristisk etik har Ingemar dock aldrig givit, och i andra av hans texter är det den gamla vanliga hedonistiska utilitarismen som gäller.

6. ABSURDISMEN

Det inslag i sin livsåskådning jag oftast hörde Ingemar ge uttryck åt i vardagliga sammanhang – t.ex. i kommentarer till dagens händelser – kallade han själv sin *absurdism*. I memoarboken definierar han den med två lärosatser:

1. I människornas värld kan vad som helst inträffa: det vidrigaste, dåraktigaste, gemenaste och det mest fasansfulla kort sagt: det absurda.

2. Det absurda är inte bara möjligt, utan inträffar ideligen: historien är full av absurditeter, och nu härjar de över allt, ehuru inte oinskränkt.

Som belägg hänvisar Ingemar till den tyska nazismens och den stalinistiska kommunismens roller i historien, men också till vissa förhållanden i den akademiska miljön.

Albert Camus är ju berömd för sina spekulationer om det absurda, och Ingemars val av glosan "absurd" som gemensam term för "det vidrigaste, det dåraktigaste, det gemenaste, det fasansfullaste", har säkert influerats av den popularitet ordet fått genom Camus. Thure Stenström har i sin kända bok om existentialismen visat, att Camus' spekulationer i *Myten om Sisufos* påverkats av Sartres *Äcklet*. Har Ingemar i sina tankar om det

absurda på något vis influerats av de båda fransmännen? Eller kanske av den kritik den av Ingemar uppskattade logiska empiristen A. J. Ayer riktat mot dem? Det är värt att undersöka i kommande Hedeniusforskning.

Någon *generell* mening om vad som *orsakar* det absurda har Ingemar aldrig antytt. Sokrates hade som bekant den insikts-deterministiska teorin att det alltid är bristen på insikt som vållar det orätta handlandet. Den åsikten delade Ingemar inte. Ofta handlar människor tvärt emot sin insikt, av ond vilja. Det dåraktiga kan ibland förklaras på Sokrates' vis, men det gemena görs av ond vilja. Huruvida denna vilja är en fri eller en ofri vilja, faller utanför den absurdistiska teorin. Ingemar tog detta klassiska problem på stort allvar och har i flera sammanhang presenterat en distinktionsrik och noggrant genomtänkt lösning, men absurdismen förutsätter inte att denna är korrekt.

7. TVÅ PRINCIPER I INGEMARS LIVSÅSKÅDNING – DEN INTELLEKTUELLA MORALENS MAXIM OCH NORMEN OM DET ONDAS VIKT

En princip med bakgrund hos Bertrand Russell som Ingemar lanserat är den intellektuella moralens maxim, som lyder så:

Att inte tro på något, som det inte finns några förnuftiga skäl att tro på. (*Tro och vetande* 1949, s. 35)

En princip med bakgrund hos Schopenhauer och Dostojevskij som Ingemar lanserat är normen om det ondas vikt: Det finns i människornas värld företeelser som är så onda att det är otänkbart att någonting gott skulle kunna uppväga dem. Ingemar har själv presenterat denna princip så:

Det värsta i livet, de fullkomligt olyckligas öde, det oavbrutna infernaliska lidandet, den hopplösa förnedringen, ett barn som plågats till döds - jag kan inte se att all skönhet i världen eller ens de utomordentligaste tankar kan "uppväga" sådant, och inte heller att andras lycka och kultur kan göra det. Skall vi ta till det största i konsten, låt oss säga Mozarts musik? Skall vi säga att detta värdekapital täcker vad som exempelvis skedde i de tyska gaskamrarna? Eller att Mozart bara kan betala en del av detta? Att vår utmärkta socialvård också kan bidra till försoningen? Tanken är så motbjudande, att man inte kan skriva ned den utan att samtidigt stämpla den som absurd. (*Om människovärde* s. 75 f)

Två principer som i eminent grad stimulerar till reflexion!

8. TVÅ GLÄDJEÄMNER I INGEMARS LIV

Den klassiska musiken. "Utan musik vore livet ett misstag." Det var Ingemar som lärde mig denna Friedrich Nietzsches formulering. I sitt hjärta

instämde han förvisso i den. Livet igenom var han både en engagerad lyssnare till och en flitig utövare av klassisk musik. Redan som 10-åring tjusades han av Mozarts *Trollflöjten*, som blev hans favoritopera genom alla decennier och som han på slutet ägnade en briljant och mycket ingående essä, den sista essän i hans sista essäbok *Om människovärde*. I tioårsåldern började han spela tvärflöjt. Redan under skoltiden tog han i flera år lektioner för en av Stockholms främsta tvärflöjtister, och när han som artonåring började sina universitetsstudier i Uppsala var han så tekniskt och musikaliskt avancerad på instrumentet, att director musices, den berömde tonsättaren Hugo Alfvén lät honom vara solist, då Akademiska kapellet ett par månader senare skulle framföra Mozarts flöjtkonsert i G-dur. Utöver tvärflöjten spelade Ingemar också piano, men detta endast för sig själv och i intimare sammanhang.

Med tvärflöjten framträdde han däremot offentligt ett flertal gånger redan i unga år; också i andra flöjtkonserter av Mozart och i verk av andra kompositörer. I sina memoarer *Mitt levande förflutna* berättar Erik Hjalmar Linder om detta: ”En smärt, blond, vek ung man som med långsamt behag vände notbladet, när han som skicklig, djupt hängiven solist framträdde vid Akademiska Kapellets konserter i universitetsaulan.” Självt har jag i gott minne några betydligt senare flöjtframträdanden av Ingemar: i Bachs juloratorium i Uppsala Domkyrka, i en Mozartkonsert vid litteraturprofessorn Gunnar Tideströms installation i universitetsaulan, i gotländska kulturevenemang tillsammans med skådespelerskan Olga Appellöf i Claudelinska Huset, inte så långt ifrån Ingemars och Astrids sommarställe på Gotland.

Ingemar skrev flera substansrika och lärorika essäer om musik utöver den om *Trollflöjten*, bl.a. en med titeln *Om det musikaliskt sköna*, vilken anknyter till en av musikestetikens berömda klassiker, Eduard Hanslicks *Vom Musikalisch-Schönen* från 1850-talet. I Ingemars artiklar ser man hur han trängde in i alla ett musikverks detaljer, han lyssnar på den musikaliske fackmannens och musikhistorikerns vis, inte enbart på den ordinäre musikälskarens sätt.

Två av 1900-talets stora svenska kompositörer blev hans vänner: den mycket äldre Hugo Alfvén och symfonikern Hans Eklund. Han hade också flera vänner bland yrkesmusiker på olika instrument, bland andra pianisten Ejnar Haglund, som i festskriften till Ingemars 60-årsdag skrev en mycket upplysande artikel om Ingemars och sitt gemensamma musicerande, och två flyktingar från Nazityskland, cembalisten Richard Engländer, som han alltid talade om med stor beundran och värme, och altviolinisten Kurt Lewin, som han berättar om i sin bok *I egen sak och andras* 1976.

Ingemar konstaterade en gång på gamla dagar att han var förtrogen med en hel del musik alltifrån Palestrina till Hans Eklund, Maurice

Karkoff och Allan Pettersson. När man frågade honom vilken av de stora kompositörerna i denna långa musikhistoria han värderade högst tvekade han aldrig om svaret: Mozart. Frågar någon mig vilken av Nordens tonsättare, som stod hans hjärta närmast, blir jag osäker, men jag tror att svaret är Carl Nielsen, en Mozartbeundrare liksom han själv.

När jag besökte Ingemar på lasarettet under hans sista sjukdom, språkade han gärna om musik. Han berättade att en av hans favoriter i romansgenren var Schuberts *Der Hirt auf dem Felsen* för soloröst, piano och klarinett. Jag nämnde att jag nyligen hört den fine norske pianisten Robert Riefling i Grünwaldsalen spela Beethovens tre sista sonater, jag frapperades då av hur väl förtrogen Ingemar var med Beethovens pianoverk. Men vid ett av de sista besöken, då han redan var mycket svag, yttrade han att han inte mera kände längtan efter musik; livsgnistan hade slocknat.

Ett glädjeämne på ålderns höst. På 50-talet uppkom i Sverige liksom i flera andra västerländska länder en stark våg av sympati för de svarta afrikanernas frigörelsesträvanden på olika håll i Afrika och en stark våg av antipati emot apartheidsystemet i Sydafrika. I Sverige bidrog i hög grad artikelserier av Ivar Harrie och Herbert Tingsten efter deras reportageresor i Sydafrika till denna afrikanska våg. Herbert Tingstens engagemang i ämnet smittade av sig på Ingemar, och samtal med yngre verdandister verkade i samma riktning. Skulle Ingemar få en chans att göra något för framväxten av en vetenskaplig filosofi i ett fritt svart Afrika, skulle han gripa den.

Och den chansen kom. En svart student från Kenya, Henry Odera Oruka, dök på 60-talet upp på Filosofiska institutionen. Ingemar fann honom särdeles sympatisk och lämpad för högre studier i praktisk filosofi. När Ingemar inbjudits att vara visiting professor vid Wayne State University i Detroit i USA under sjutton månader 1968–69, ordnade han så, att Henry Odera Oruka fick vara hans assistent och bedriva elementarundervisning i filosofi där. Efter Ingemars återkomst till Uppsala, lade den unge kenyanen fram en licentiatavhandling för Ingemar med temat *On Liberty and the Subjection of Mankind*. Han återvände till Kenya och fortsatte med filosofisk produktion. Ingemar höll tät kontakt med honom och hjälpte och stödde honom på olika vis. Så småningom erhöll Henry Odera Oruka professur i filosofi vid universitetet i Nairobi. För Ingemar var det ett stort glädjeämne att kunna hjälpa fram denne kenyanske filosof och att därigenom bidra till framväxten av en vetenskaplig filosofi i det fria svarta Afrika.

Tilläggs må, att Ingemar inbjöds att gästföreläsa i Nairobi under flera månader 1979. Kontakten mellan vår institution och den kenyanske

professorn bestod även efter Ingemars bortgång 1982, och 1993 promoverades han till hedersdoktor här. Men redan ett par år senare rycktes han bort. I Ingemars anda anordnade institutionen en minnesstund över honom med svarta och vita deltagare. Där spelades afrikansk musik men också samma musik av Gluck som hade spelats vid Ingemars begravning 1982.

9. DE TVÅ SISTA PUBLIKA FRAMTRÄDANDENA

Minnestalet i Stockholms stora synagoga 3 maj 1981 om upproret i Warszawas ghetto 1943. Tidigare i mitt anförande har jag framhållit Ingemars antinazistiska hållning och solidaritet med de av Hitler förföljda också under de år då Hitler var som segerrikast. Genom Raoul Wallenberg-kapitlet i den brittiske premiärministern Gordon Browns år 2007 utkomna, högst förnämliga bok *Courage* har det blivit bekant, att Ingemar och Raoul Wallenberg var kamrater i lumpen c:a 1930, och att de då hade kontakt. Det ligger nära till hands att tänka sig att denna kontakt varit bestämmande för Ingemars klara hållning emot allt vad nazism och antisemitism heter. Detta är möjligt, men föga troligt. De båda beväringarna var unga och gröna som andra beväringar, och kontakten mellan dem ägde rum före Hitlers Machtövertagelse. Däremot har en annan person uppenbarligen haft en stor betydelse för såväl Ingemars antinazism som hans antikommunism, nämligen den 11 år äldre filosofidocenten Gunnar Oxenstierna. Därom har Ingemar vittnat i flera sammanhang.

Med hänsyn till Ingemars klara engagemang emot nazism och antisemitism kan man finna det synnerligen adekvat, att ett av hans allra sista offentliga framträdanden blev ett anförande om ett av nazisternas många fasansfulla övergrepp emot de europeiska judarna, men också om det tappra men fåfänga försök att värja sig som benämnes Warszawaghettoets uppror 1943. (Inom parentes: det är viktigt att skilja på Warszawaghettoets uppror 1943 och staden Warszawas uppror 1944.) Sedan 1940 hade 400 000 judar vistats i det stora Warszawaghettoet; nazisterna företog ideligen deportationer bland dessa till de närliggande förintelselägren (särskilt Treblinka), där de mördades i gaskamrar. Vid en tidpunkt 1943, då 60 000 judar fanns kvar i ghettot, hade somliga av dem lyckats komma över vapen, som de använde emot sina förföljare. Dessa svarade med stor brutalitet: kvarter efter kvarter brändes ned i ghettot. Ytterst få av de 60 000 judarna lyckades överleva genom att ta sin tillflykt till kloakerna. Ingemar redogjorde i sitt minnestal för dessa hemskadelesförlopp på grundval av den Holocaustforskning som förelåg 1981. Han tillfogade några djupt kända reflexioner.

En av dessa reflexioner utgick från det förhållandet att judarna genom

sitt uppror endast vållade fienden en mycket ringa skada, men att å andra sidan lidandena för judarna själva blev ännu större än om de motståndslöst låtit sig deporteras till Treblinka. För en utilitarist är det därför naturligt att betrakta upproret som, en oriktig åtgärd. Men Ingemar tänker annorlunda. "Deras kamp", säger han, "har påmint oss om värdet av en levande protest mot det onda." Uppenbarligen finner Ingemar, att en sådan protest mot det onda har ett egenvärde, den är ett värde i sig.

Det finns en analog reflexion i Ingemars essä om den stoiske filosofen Epiktetos, en essä av långt tidigare datum. Här handlar det om kejsar Neros ondskefulla Rom, där inget motstånd mot det onda hade någon som helst avsedd effekt. "Att vågra infinna sig på Neros fest var tillräckligt för att man riskerade att bli halshuggen nästa dag." "Men enligt Epiktetos hade martyrernas blod sin mening", och det är tydligt, att Ingemar sympatiserar med honom. Epiktetos liknar de modiga och rättfärdiga i detta hopplösa samhälle, Neros samhälle, vid den röda bården på senatorernas vita toga. Den gav detta plagg all den skönhet det kunde ha. De modiga och rättfärdiga gjorde genom sin blotta tillvaro, inte genom vad de åstadkom, detta samhälle bättre och mindre djuriskt än det annars hade varit. Också här har Ingemar tydligt tanken att den levande protesten emot det onda har ett egenvärde.

Hägerströmföreläsningarna i december 1981 om Sokrates. Ingemars sista offentliga framträdande var Hägerströmföreläsningarna i december 1981, några månader före hans död. Föreläsningarnas tema var Sokrates. Till stor del handlade de om vad Hans Larsson kallat Sokrates' insiktsdeterminism: man handlar rätt om och endast om man har insikt om det rätta. I en föreläsning urskilde han en rad olika typer av sokratisk ironi; han illustrerade dem med suggestiv recitation av exempel ur dialogerna; han noterade, att Sokrates' ironi nästan alltid var grov.

Ett fångslande avsnitt av föreläsningarna utgjordes av en jämförelse mellan Sokrates och Jesus, ett tema som visst var populärt på den svenska folkbildningsrörelsens tid och som Ingemar med sin suveräna behärskning av de relevanta texterna nu gjorde något originellt och högtintressant av.

"Den kanske viktigaste och mest djupgående punkt där Sokrates och Jesus skiljer sig från varandra, är deras motsatta sätt att *grunda* de etiska normer de trodde på", säger Ingemar. Han hänvisar till Sokrates' kända tes i dialogen Euthyphron: gudarna vill något, *emedan* det är rätt. Jesus däremot anser att något är rätt, *emedan* Gud vill det.

Ingemars sympatier står naturligtvis på Sokrates sida på punkt efter punkt i denna jämförelse. Men på en mycket viktig punkt överraskar Ingemar. "Sokrates saknade ett drag som Jesus hade", konstaterar Ingemar och fortsätter: "ett drag som borde vara den grund på vilken hela vår

moral vilar och vara den yttersta motiveringen för just läran om människovärdet. Det är barmhärtigheten, *medlidandet*.”

Detta var Hägerströmföreläsningarnas stora överraskning. I sammanhanget förklarar Ingemar, att läran om människovärdet ”nästan kan sägas tillhöra Sokrates filosofi” (trots alltså att Sokrates saknar det drag som borde vara den yttersta motiveringen för denna lära). I tidigare skrifter poängterar Ingemar, att Platon är mycket avlägsen från humana och demokratiska ideal; Ingemars Platonkonception liknar i mycket den som Karl Popper senare utvecklar i *The Open Society and its Enemies*. I detta arbete kontrasterar Popper Platon och Sokrates och hävdar att Sokrates i likhet med den yngre sofistiken står humana och demokratiska ideal nära. Att Ingemar alltså i betydande mån gör samma kontrastering som Popper mellan Platon och Sokrates är en *andra* överraskning i Hägerströmföreläsningarna. Det är beklagligt att Ingemar inte fick tillfälle att närmare gå in på och med textcitat belägga de båda överraskningarna i Hägerströmföreläsningarna.

Både minnestelet om Warszawahettot och Hägerströmföreläsningarna återges i Ingemars sista bok *Om människovärde*; minnestelet in extenso, Hägerströmföreläsningarna partiellt. Båda dessa texter är omistliga inslag i Ingemars författarskap, och de återspeglar viktiga sidor av Ingemar Hedenius, såsom jag minns honom.¹

¹Tack till Thorild Dahlquist, som hjälpt mig vid nedteckningen av mina minnen.